

УДК 159.942.33

Я. В. Мойсієнко

СТАВЛЕННЯ ДО СМЕРТІ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті узагальнюються дослідження ставлення до смерті, та уявлення про смерть, пропонується класифікація тематики актуальних досліджень з цієї теми, описуються результати емпіричного дослідження ставлення до смерті у юнацькому віці.

***Ключові слова:** страх смерті, ставлення до смерті, когнітивний, емоційний, ірраціональний, ціннісно-екзистенційний компоненти, уявлення про смерть.*

Постановка проблеми. Питання ставлення до смерті, її сприймання у найширшому вияві досліджується як у площині практичної психології та психотерапії, так і у власне академічній психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У предметному полі психотерапії темі смерті та смертності приділяє особливу увагу представник екзистенційного напрямку І. Ялом [32,33]. Екзистенційна психотерапія, за І. Яломом, є процесом, у якому клієнт шукає відповіді на вузлові питання буття – сенс життя і помирання, відповідальність та пов'язана з нею екзистенційна провина, самотність тощо. Смерть, безсе-

нсовність, самотність, провина є чотирма універсальними данностями людського життя, які постають перед особистістю, незалежно від її віку, статі, соціального статусу, фізіологічних характеристик. І працюючи з клієнтами, що мали страх смерті чи за інших обставин зіткнулися з фактом, ідеєю смерті, І. Ялом використовував «терапію екзистенційного шоку». Наприклад, він пропонував клієнтам уявити епіграф на власній могильній плиті – щоби дати можливість переосмислити своє життя, власні відчуття і переконання з приводу життя, смерті, власної екзистенційної ситуації. [33].

Центральним у психотерапевтичній і філософській концепції Р. Мея є феномен тривоги. На думку вченого, переживання людиною нормальної тривоги є «...переживанням Буття, яке утверджує себе на фоні Небуття» [37]. Іншими словами, людина, яка відчуває екзистенційну тривогу, свідомо того факту, що смертна, і утверджує тим самим факт свого життя.

Опосередковано простежується зв'язок між темою скінченності життя та сенсом життя у логотерапії. Зокрема, В. Франкл виділяє особливу форму реалізації індивідуального сенсу життя – шляхом переживання страждань [28]. І можна припустити, що людина, яка страждає від хвороби, наслідки якої можуть бути летальними, попри це все одно реалізує, страждаючи, смисл свого життя.

У роботах В.Ю. Баскакова смерть позиціонується як безпосередній предмет дослідження і роботи. Автор і розробник танатотерапії описує її так: «особливий метод психотерапії, спрямований на роботу з психологічними проблемами шляхом встановлення втраченого контакту з процесами смерті та помирання» [3].

Загалом, психологічні дослідження у цій області прийнято пов'язувати з проблематикою, притаманною різним віковим групам (дослідження ставлення і сприймання смерті в підлітків, юнаків, людей літнього віку); також слід згадати дослідження, центровані на ставленні та уявленнях про скінченність життя людей, що мали або мають термінальні захворювання.

Напрямки досліджень ставлення до смерті.

Розглядаючи дослідження, дотичні до проблематики скінченності буття, звернемо увагу на роботи Е. Кюблер-Росс. Дослідниця вивчала реакції термінально хворих людей на власну екзистенційну ситуацію. Один із важливих внесків Е. Кюблер-Росс – виявлення стадій реагування людей на повідомлення про смертельний діагноз. Виділяють: заперечення, при якому хворий не може повірити, що це дійсно сталося з ним; гнів – у цьому випадку людина може звинувачувати лікарів у недбалості або недостатньо сумлінному ставленні до власних обов'язків, ненависті здорових людей тощо; торг, що може виявлятися у тому, що онкохворі укладають договір з долею, вищими силами, Богом – «якщо я віднині поводитимуся добре і не грішитиму, то Бог продовжить мені життя»; депресія, що виявляється у втраті інтересу до життя, переживанні жаху і відчаю перед невідворотним, значному зменшенні кількості соціальних контактів; прийняття. Описуючи цю стадію Е. Кюблер-Росс зазначає, що незначна кількість людей переживає її. Хворий переосмислює власне життя і здатен охарактеризувати його як «цікаве і насичене» і приймає факт, що воно завершується. [18]

Авторкою також розроблена концепція психологічної допомоги помираючим.

В аналітичному огляді, присвяченому проблемі ставлення до смерті, В.О. Климчук зазначає, що: «...проблема ставлення до смерті, страху смерті

знайшла своє місце у системі закордонних психологічних досліджень. Так, вже багато років видаються журнали «Death Study» («Вивчення смерті»); «Journal of Death and Dying» (Журнал смерті і помирання); «Journal of Near-Death Studies» («Журнал досліджень, пов'язаних зі смертю»), який належить Міжнародному товариству досліджень, пов'язаних зі смертю. Метою цих журналів є представлення результатів досліджень і практичних розробок у сфері психотерапії важких втрат та горя, ставлення до смерті, самогубства, переживання наближення смерті термінальними пацієнтами тощо». Також автор наводить ряд методик, розроблених у Європі та США для вивчення сприймання смерті, зокрема, «Шкала тривоги з приводу смерті» (DAS – Death Anxiety Scale) Д. Темплера [43], «Шкала фантазій про смерть» (DFS – Death Fantasy Scale) Дж. МакЛенана [39], «Шкала страху смерті» Л. Коллет-Д. Лестера [36], «Профіль ставлення до смерті» (DAP – Death attitude profile) П. Вонга, Дж. Рекера, Дж. Гессера [44], «Інвентар важких втрат» Н. Хогана (Hogan's Inventory of Bereavement) [35].

Відомі також дослідження у царині трансперсональної психології С. Грофа, Дж. Хеліфакса [11], психотерапевтичні роботи Л. Розенберга, Д. Гая [25], а також глибокі культурологічні та філософські дослідження теми смерті Ф. Арьеса [1], Ф. Хуземана [30].

Проблем смерті в цілому та ставлення до смерті зокрема торкаються як вітчизняні, так і російські вчені. Загалом, можна виділити такі напрями їх досліджень: вікові аспекти ставлення до смерті (переважно, ставлення підлітків та юнаків), ставлення до смерті в особливих ситуаціях (в екстремальних ситуаціях, в ситуації хвороби) та особливих груп людей (термінальних хворих, осіб з порушенням інтелектуального розвитку тощо), психотерапевтичні аспекти роботи із людьми, що страждають від втрат (сюди ж можна віднести дослідження з танатотерапії) та загальнотеоретичні танатологічні розвідки.

Вікові аспекти ставлення до смерті вивчаються у роботах С.В. Коваленко – ставлення до життя та смерті підлітків, що скоїли вбивства [16], І.Н. Лаврикової [19] – соціологічне дослідження ставлення молоді до смерті. В роботі Д.Н. Ісаєва, Т.О. Новікової порівнювалося ставлення підлітків до смерті і уявлення дорослих про це ставлення, і в контексті виявлених розбіжностей та з метою попередження суїцидальної поведінки піднімається проблема створення спеціальної системи навчання підлітків ставлення до смерті [14]. Т.А. Гаврилова зробила огляд методик дослідження страху смерті [7], а також вивчала страх смерті у підлітковому та юнацькому віці [8].

Дослідниця проводить теоретичний аналіз досліджень страху смерті, здійснених зарубіжними вченими, проводить класифікацію проблем, які виникають при зануренні дослідника у феноменологію смерті, виділяючи 3 групи таких проблем: етичні, інструментальні та теоретичні. В результаті емпіричного дослі-

дження Т.А. Гаврилова виокремлює рівні страху смерті, з'ясовує його структуру у підлітків та юнаків Примор'я. Л.В. Шутова [32] у ході аналізу ціннісних орієнтацій юнаків описала когнітивний та емоційний компоненти ставлення до смерті. До першого належить уявлення про смерть, як про перехід на інший рівень існування та як про повне припинення існування. До другого – переживання страху, радості, спокою, гніву та байдужості. Поєднання цих двох компонентів дає вісім основних типів ставлення до смерті: філософське ставлення, страх смерті, жах небуття, атеїстичне ставлення, протест проти смерті, заперечення смерті, смерть як порятунком від життя, протест проти світу.

Ставлення до смерті в критичних ситуаціях вивчала А.А. Баканова [2]. Є.А. Федотова [27] досліджувала вплив ставлення до смерті на особистість у ситуації онкологічного захворювання. Вітчизняні вчені Д.В. Лебедев, С.Ю. Лебедева, О.О. Назаров, Н.В. Оніщенко, В.П. Садковий, О.В. Садковий, О.В. Тімченко досліджували ціннісно-смісловий аспект ставлення до життя та смерті в умовах надзвичайних ситуацій працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС [20].

Із особливими групами людей працювали С.А. Завражин та Н.В. Жукова, які здійснили порівняльний аналіз емоційно-ціннісного ставлення до категорій «життя» та «смерть» підлітків, що мають нормальний рівень розумового розвитку та підлітків із порушеннями інтелекту [13]. М.А. Шустова вивчала ставлення до смерті представників субкультур готів та емо [31].

Психотерапевтичні аспекти роботи з людьми, що страждають від втрат, розкриваються А.В. Гнездиловим [9], також він пише про психотерапевтичну роботу з термінальними пацієнтами [10]. Має стосунок до проблеми ставлення до смерті і метод танатотерапії, розроблений В.Ю. Баскаковим [3]. Танатотерапія ставить за мету допомогти людині подолати іраціональний страх смерті і повернути нормальний, природовідповідний страх смерті, який на думку В.Ю. Баскакова, є основою базового прагнення до життя. Тема додання страху смерті піднімається у роботі І.О. Вагіна [5]. М. Макуха вивчала ставлення до смерті у зв'язку з мірою невротизації особистості, досліджуючи студентів-медиків та студентів-психологів [21].

До загальнотеоретичних можна віднести як оглядові роботи з танатології А.А. Налчаджяна [23], С.В. Рязанцева [26], Т.В. Мордовцевої [22], так і вузькоспеціалізовані роботи Ю.Р. Вагіна [6], С.А. Білорова [4], Г.Г. Єршової [12], Л.А. Китаєва-Смика [15]. Також варто відмітити культурно-філософські розвідки Т.А. Попелюк [24], У.М. Хархаліс [29], В.В. Козачинської [18], присвячені ставленню до смерті в українській культурі. Зокрема, У.М. Хархаліс розкриває проблему взаємодії життя та смерті в народній обрядовості, В.В. Козачинська аналізує розуміння смерті такими мислителями, як П. Могила, К. Сакович, а

Т.А. Попелюк аналізує життя та смерть в контексті української соціонормативної культури [16].

Виклад основного матеріалу. Досить цікавою та перспективною для наукового зацікавлення видається тема ставлення до смерті студентів психологів.

Мета дослідження - виявлення компонентів ставлення до смерті у студентів-психологів I і III курсу. Для реалізації завдань було використано модифікацію методики «Незавершені речення». Процедура кількісного та якісного аналізу даних реалізувалася за допомогою частотного та контент-аналізу. Ми виділяємо 4 складові:

- емоційний компонент;
- когнітивний компонент;
- ірраціональний компонент;
- ціннісно-екзистенційний

Проаналізувавши відповіді студентів, ми дійшли висновків, що: емоційний компонент пов'язаний із такими почуттями, як страх, тривога, жах, сум, горе, і в той же час – із спокоєм, красою. Когнітивний компонент включає ставлення до смерті як до природного, логічного завершення життя. Ірраціональний компонент виділяється у тих, хто сприймає смерть з одного боку як завершення, а з іншого – як не остаточний фінал, як межу, за якою є ще щось. Цей компонент пов'язаний із релігійним світоглядом або із високим рівнем тривоги з приводу смерті і спробою у такий спосіб від неї захиститися. Ціннісно-екзистенційний компонент пов'язаний із спробами усвідомити смерть як те, що надає життю осмисленості, спонукає до розвитку та самореалізації [16].

Зауважимо, що отримані результати дозволяють говорити про певні групові тенденції у ставленні до смерті. Разом із тим, відповіді окремих досліджуваних свідчать про ціннісне ставлення або таке, що має екзистенційне значення. Відтак було би цікавим і науково виправданим розробка такого дослідження, яке мало би на меті з'ясування і аналіз окремих особливостей ціннісного ставлення до смерті. Також цікавим видається дослідити, як саме репрезентуються виділені нами компоненти у індивідуальній свідомості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Психологічні дослідження смерті пов'язане з рядом присутніх труднощів етичного, методологічного, інструментального характеру. Відтак, наявні дослідження є фактично: розвідками того, як змінюється ціннісно-сміслова сфера людини під впливом усвідомлення факту своєї смертності; дослідженнями, предметом яких є виділення тих чи інших компонентів сприймання ідеї про факт скінченності життя; роботами, що мають на меті з'ясування ставлення до смерті людей різного віку, статусу, рівня психічного розвитку або патології;

Зауважимо, що в наведеній нами типології йдеться, головним чином, про дослідження ідей, концептів, відчуттів, смислів, що породжуються не смертю зокрема, а знову ж таки, людськими уявленнями про смерть.

Відтак, ставлення до смерті, уявлення про неї тривалий час є предметом психологічного дослідження, наявні розвідки як теоретичного, так і емпіричного характеру. Разом з тим відкритою залишається про-

блема механізмів, чинників та наслідків конструювання образу смерті та ставлення до неї в різних культурах, субкультурах тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти: Пер. с фр. / Общ. ред. Оболенской С.В.; Предисл. Гуревича А.Я. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Прогресс-Академия», 1992. – 528 с.
2. Баканова А.А. Отношение к жизни и смерти в критических жизненных ситуациях: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.11. – СПб., 2000. – 203 с.
3. Баскаков В.Ю. Танатотерапия: теоретические основы и практическое применение. М.: Институт танатотерапии, 2002. – 90 с.
4. Белорусов С.А. Психология страха смерти // Альфа и Омега. – М., 1997. – № 3(14). – С. 308-324
5. Вагин И.О. Психология жизни и смерти – СПб.: Питер, 2002. – 160 с.
6. Вагин Ю.Р. Тифоанализ (теория влечения к смерти): Труды Пермского образовательного научно-исследовательского центра авитальной активности; Т.1. Вып.1.) – Пермь: Изд-во ПОНИЦАА, 2003. – 246 с.
7. Гаврилова Т. А. Страх смерти в подростковом и юношеском возрасте // Вопросы психологии – 2004. – № 6. – с.63-71.
8. Гаврилова Т.А. Экзистенциальный страх смерти и танатическая тревога: методы исследования и диагностики // Прикладная психология. – 2001. – № 6. – С. 1-8
9. Гнездилов А.В. Психология и психотерапия потерь. – СПб.: Речь, 2002. – 161 с.
10. Гнездилов А.В. Психотерапия терминальных больных. – СПб.: Речь, 2001. – 224 с.
11. Гроф С., Хэлифакс Дж. Человек перед лицом смерти. Пер. с англ. А. И. Неклесса – М.: Изд-во Трансперсонального Института, 1996. – 246с.
12. Ершова Г.Г. Психология противостояния смерти (феномен бурятского ламы) // Мир психологии: научно-методический журнал. – 2008. – № 1. – С. 262-274.
13. Завражин С.А., Жукова Н.В. Исследование отношения к жизни и смерти у подростков с нарушением интеллекта // Вопросы психологии – 2006. – № 2. – С. 58-67.
14. Исаев Д.Н., Новикова Т.О. Нужна ли подросткам помощь в восприятии смерти? // Вопросы психологии – 2003. – № 3. – С.110-117.
15. Китаев-Смык Л.А. О стрессе умирания // Вопросы психологии. – 2008. – № 5. – С. 121-125.
16. Климчук В.О. Ставлення до смерті та проблема розвитку еґо-ідентичності в юнацькому віці / В. О. Климчук, В. В. Горбунова, Я. В. Мойсієнко // Практична психологія та соціальна робота : Науково-практичний освітньо-методичний журнал. - 2011. - № 5. - С. 13-17.
17. Коваленко С.В. Отношение к жизни и смерти подростков, совершивших гомоцидные действия: дисс... канд. психол. наук: 19.00.06. – Ростов-на-Дону, 2007 – 165 с.
18. Козачинська В.В. Українське бароко: героїко-античне бачення концепту смерті // Наукові записки: Філософія та релігієзнавство. – Т. 20. – Київ, 2002. – С. 51-54.
19. Кюблер-Росс Э. О смерти и умирании. Пер. с англ. – К.: "София", 2001. – 320 с
20. Лаврикова И.Н. Молодежь: отношение к смерти // Социологические исследования. – апрель 2001. – № 4. – С. 134-136.
21. Лебедев Д.В., Лебедева С.Ю., Назаров О.О., Оніщенко Н.В., Садковий В.П., Садковий О.В., Тімченко О.В. Відношення до життя та смерті в умовах надзвичайної ситуації: ціннісно-смісловий аспект: Монографія. – Х.: УЦЗУ, 2009. – 128 с.
22. Макуха М. Ставлення до смерті та міра невротизації особистості // <http://umapallata.livejournal.com/6301.html>
23. Мордовцева Т.В. Идея смерти в культурфилософской ретроспективе. – Таганрог: Издательство ТИУиЭ, 2001. – 120 с.
24. Налчаджян А. А. Загадка смерти : Очерки психол. Танатологии – СПб.: Питер, 2004. – 223 с.
25. Попелюк Т. А. Життя та смерть у контексті української соціонормативної культури // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2003. — № 33. – С. 132-142.
26. Розенберг Л. при участии Гая Д. Жизнь в свете смерти: Об искусстве быть живым – М.: ООО "Издательский дом "София", 2005. – 160 с.
27. Рязанцев С. Танатология – наука о смерти.– СПб.: Восточно-европейский институт психоанализа, 1994. – 380 с.
28. Федотова Е.А. Отношение к смерти и его влияние на личность онкологических больных // Московский психотерапевтический журнал. – 2008. – №2 – С. 160-182
29. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем. / Общю ред. Л.Я Гозмана и Д.А. Леонтьева; вст. ст. Д.А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – 368 стр.: ил. – (Б-ка зарубежной психологии)
30. Хархалис У.М. Світоглядне відображення взаємодії життя і смерті в народній обрядовості // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2005. – № 46. / http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_46/Harhalis.htm
31. Хуземан Ф. Об образе и смысле смерти / Пер. с нем. – М.: Энигма, 1997. – 144 с.
32. Шустова М.А. Порівняльний аналіз ставлення

до смерті в неформальних молодіжних об'єднаннях готів та емо: Магістерська робота. – Житомир, 2009. – 140 с.

33. Шутова Л.В. Смыслоразнозначные и ценностные ориентации в отношении к жизни и смерти у лиц юношеского возраста : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. – Таганрог, 2005. – 195 с.

34. Ялом И. Вглядываясь в солнце. Жизнь без страха смерти. – М.: ЭКСМО, 2008. – 352 с.

35. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. – М.: Независимая фирма «Класс», 1999. – 685 с.

36. Hogan N. S., De Santis L., Demi A. S., Cowles K. V., and Ross H. M. Things That Help and Hinder Adolescent Sibling Bereavement. *West J Nurs Res*, April 1, 1994; 16(2): 132 - 153.

37. Lester, D. (1994). The Collett–Lester fear of death scale. In R. A. Neimeyer (Ed.), *Death anxiety handbook* (pp. 45–60). Washington, DC: Taylor & Francis.

38. Marcia J.E. Identity in Adolescence // *Handbook of Adolescent Psychology* (Ed. By J. Adelson). – New York: John Wiley & Son – 1980 – P. 159-187.

39. R. May. *Man's Search for Himself* (1953), Delta

1973 reprint: ISBN 0-385-28617-1

40. McLennan J. The revised death fantasy scale: a measure of reaction to anticipatory contemplation of personal death // *The Australian Counseling Psychology*. – 1994. – V.2. – p. 36-44.

41. Mead G.H. The Social Self. *The Journal of Philosophy, Psychology, and Scientific Methods*, X, 1913, 374-380.

42. Rotter, J. B. (1951). Word association and sentence completion methods. In H. H. Anderson & G. L. Anderson (Eds.), *An introduction to projection techniques* (pp. 279–310). New York: Prentice Hall.

43. Stemler, Steve (2001). An overview of content analysis. *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 7(17).

44. Templer, D. I. (1970). The construction and validation of a death anxiety scale. *Journal of General Psychology*, 82, 165-177.

45. Wong, P.T.P., Reker, G.T., & Gesser, G. (1994). Death attitude profile-revised: A multidimensional measure of attitudes toward death. In R.A. Neimeyer (Ed.) *Death anxiety handbook* (p. 121-148). Washington DC: Taylor Francis.

REFERENCES

1. Aries, F. (1992). *Chelovek pred litsom smerti [Man facing death]*. C.B. Obolenskaia (General. Ed.), Y.A. Gurievich (Ed.). Moscow: Izd. gruppа "Progress" - "Progress-Academia" [in Russian].

2. Bakanova, A.A. (2000). *Otnoscheniie k zhizni i smerti v kriticheskikh situatsiyah. Avtoref. kand. psihol. Nauk 19.00.11. Attitude to life and death in critical situations: dis. Cand. degree of psychol. sciences : 19.00.11.* Saint Petersburg. [in Russian].

3. Baskakov, V.Y. (2002). *Tanatoterapiia: teoreticheskiye osnovy i prakticheskoye primeneniye [Tanatotherapy: theoretical basis and practical application]*. Moscow: Institut tanatoterapii [in Russian].

4. Belarusians, S.A. (1997). Psihologiya straha smerti. [Psychology of death fear]. *Alpha and omega*. Moscow. № 3(14). (pp. 308-324) [in Russian].

5. Vagin, I.O. (2002). *Psihologiya zhizni i smerti. [Psychology of life and death]*. Saint Petersburg: Piter [in Russian].

6. Vagin, Y.U. (2003). Tifoanaliz (teoriya vlecheniya k smerti) [Tetanus (theory death drive)]. *Trudy Permskogo obrazovatel'nogo issledovatel'skogo tsentra avitalnoi aktivnosti – Proceedings of the Perm educational research center Avialinii activity.* (Vols.1. Issue 1.). Perm: Izd. Dom. PONICAA [in Russian].

7. Gavrilova, T.A. (2004). Strah smerti v podrostkovom vozraste i rannei yunosti. [Fear of death in adolescence and young adulthood]. *Voprosy Psihologii – Questions of Psychology*. № 6. (pp.63-71). [in Russian].

8. Gavrilova, T.A. (2001). Ekzistentsialnyi strah smerti i tanaticheskaya trevoga: metody issledovaniya i diagnostiki. [Existential fear of death and anxiety: methods of research and diagnostics]. *Prikladnaya*

psihologiya – Applied psychology. № 6. (pp. 1-8). [in Russian].

9. Gnezdilov, A.V. (2002). *Psihologiya i psihoterapiya poter [Psychology and psychotherapy of losses]*. Saint Petersburg: Rech [in Russian].

10. Gnezdilov, A.V. (2001). *Psihoterapiya terminalnykh patsientov [Psychotherapy of terminal patients]*. Saint Petersburg: Rech [in Russian].

11. Grof, S., Halifax, J. (1996). *Chelovek pered litsom smerti. [People facing death]*. (A.I. Nekless, Trans). Moscow: Izd. dom Transpersonalnogo instituta [in Russian].

12. Yershova, G.G. (2008). Psihologiya protivostoianiya smerti (fenomen buritskogo lamy) [Psychology of death confrontation (the phenomenon of the Buryat Lama)]. *Mir psihologii: nauchno-metodologichnyi zhurnal - the World of psychology: the scientific-methodical magazine*. № 1. (pp. 262-274). [in Russian].

13. Zavrzhin, S.A., Zhukova, N.V. (2006). Issledovaniye odnoscheniya k smerti u podrostkov s intellektual'nymi narusheniyami. [The Investigation of attitudes toward life and death in adolescents with intellectual disabilities]. *Voprosy Psihologii – Questions of psychology*. № 2. (pp. 58-67). [in Russian].

14. Isaev, D., Novikova, T.A. (2003). Nuzhna li podrostkam pomoshch v vospriyatii smerti? [Do we need helping teenagers in their perception of death?]. *Voprosy Psihologii – Questions of psychology*. № 3. (pp. 110-117). [in Russian].

15. Kitaev-Smyk, L.A. (2008). O stresse umiraniya [About stress of dying]. *Voprosy Psihologii - Questions of psychology*. № 5. (pp. 121-125). [in Russian].

16. Klimchuk, V.A. (2011). Stavlennia do smerti ta problema ego-identychnosti v yunatskomu vitsi [Attitude to death and the problem of ego-identity in adolescence]. *Praktychna psyhologiiia i sotsialna robota. Naukovo-praktychnyi ta osvithno-metodychnyi zhurnal – Practical psychology and social work. Scientific-practical and educational-methodical magazine.* № 5. (pp. 13-17). [in Ukrainian].

17. Kovalenko, S.V. (2007). *Otnosheniie k smerti podrostkov, sovershyvshykh homitsidnyie deistviia. Diss. Kand. psihol. Nauk. [Attitude toward life and death of teenagers who committed homicide acts: : Dissertation for scientific degree of cand. of psychological sciences 19.00.06].* Rostov-na-Donu [in Russian].

18. Kozachynska, V.V. (2002). Ukrainske baroko: geroiko-antychno bachennia konceptu smerti [Ukrainian Baroque style: heroic ancient vision of the concept of death] *Naukovi zapysky Filosofiia i religiiieznavstvo – Scientific notes: Philosophy and religious studies.* Kyiv. (pp. 51-54). [in Ukrainian].

19. Kubler-Ross, E. (2001). *O smerti i umiranii [On death and dying].* Kyiv: "Sofia" [in Russian].

20. Lavrikova, I.N. (2001). Molodezh: otnochniie k smerti. [Youth: towards death]. *Sotsyologicheskie issledovaniia. - Sociological research.* № 4. (pp. 134-136). [in Russian].

21. Lebedev, D.V., Lebedev, S.J., Nazarov, O.O., Onishchenko, N.V., Sadkovyi, V.P., Sadkovyi, A.V., Timchenko, A.V. (2009). *Vidnoschennia do zhyttia i smerti v umovah nadzvychnoi situatsii: aksiologichnyi aspekt. Monografiia. [Attitude to life and death in an emergency situation: axiological aspect: Monograph].* Kharkiv: WGSO [in Ukrainian].

22. Makucha, M. *Stavlennia do smerti ta mira nevrotyzatsii osobystosti. [Attitude to death and measuring the neurotic personality].* [E-resurs] <http://uma-pallata.livejournal.com/6301.html> [in Ukrainian].

23. Mordovtseva, T.V. (2001). *Ideia smerti v kulturfilosofskoi retrospektive. [Idea of death in cultural philosophy retrospective].* Taganrog: Izd. Tibia [in Russian].

24. Nalchadzhian, A. A. (2004). *Zagadka smerti: ocherki psihologicheskoi tanatologii. [Mystery of death: Essays on psychological tanatology].* – Saint Petersburg: Piter [in Russian].

25. Popeliuk, T.A. (2003). Zhyttia i smert u konteksti ukrainskoi sotsionormatyvnoi kultury [Life and death in the context of Ukrainian sacionormative culture].

Philosofskiyi almanah – Philosophical almanac. № 33. (pp. 132-142). [in Ukrainian].

26. Rosenberg, L. with the participation of Guy, D. (2005). *Zhyzn v svete smerti. Isskusstvo byt zhyvym. [Lives in the light of death: On the art of being alive].* Moscow: LLC Izd. "Sofia" [in Russian]

27. Ryazantsev, S. (1994). *Tanatologiiia – nauka o smerti. [Thanatology – the science of death].* Saint Petersburg: Vostochno-Evropeskii Institut psichoanaliza [in Russian].

28. Fedotova, E.A. (2008). Otnoshenie k smerti I ego vliianiie na lichnost onkologicheskikh bolnyh [Attitude to death and its impact on the individual cancer patients]. *Moskovskii psihoterapevticheskii zhurnal – Moscow psychotherapy journal.* № 2 (pp. 160-182). [in Russian].

29. Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskah smysla [Man in search of meaning: the Collection].* (L.Y. Gozman and D.A. Leontiev, Trans). Moscow: Progress [in Russian].

30. Kharkhalis, U.N. (2005). Svitogliadne vidobrazhennia vzaemodii zhyttia i smerti v ukrainskii obriadovosti [Ideological reflection of the interaction of life and death in folk rites]. *Multyversum. Filosofskiyi almanah – Philosophical almanac.* № 46. [E-resurs]. Received from http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_46/Harkhalis.htm

31. Houseman, F. (1997). *Ob obraze i smysle smerti. [About the image and the meaning of death].* Moscow: Enigma [in Russian].

32. Shustova, M.A. (2009). *Porivnialnyi analiz stavlennia do smerti v neformalnyh molodiznyh obiednanniah gotiv i emo [Comparative analysis of the attitude to death in informal youth associations of the Goths and Emos].* *Magisterska robota – Master's work.* Zhytomyr [in Ukrainian].

33. Shutov, L.V. (2005). *Smyslozhiznennyye i tsenostnyie orientatsii v odnoschenii k zhizni i smerti u lic yunoscheskogo vozrasta. Diss. Kand. psihol. nauk [Life meaning and value orientation in regarding to life and death of youth]: Dissertation on scientific degree of candidate of psychological sciences: 19.00.07.* Taganrog [In Russian].

34. Yalom, I. (2008). *Vgliadyvaias v solntse: zhyzn bez straha smerti [Looking at the sun. Life without fear of death.].* Moscow: EKSMO [in Russian].

35. Yalom, I. (1999). *Ekzistentsialnaia psihoterapiia [Existential psychotherapy].* Moscow: Nezavisimaia firma «Klass» [in Russian].

Я. В. Мойсиенко

ОТНОШЕНИЕ К СМЕРТИ КАК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье обобщаются исследования отношения к смерти, представлений о ней, предлагается классификация тематики актуальных исследований в контексте описываемой проблемы, приводится описание результатов эмпирического исследования отношения к смерти в юношеском возрасте.

Ключевые слова: страх смерти, отношение к смерти, когнитивный, эмоциональный, иррациональный, ценностно- экзистенциальный компоненты, представления о смерти.

Y. V. Moisiienko

DEATH ATTITUDE AS A SUBJECT OF PSYCHOLOGICAL RESEARCH

The article summarizes the researches of attitude toward death, ideas about it; proposed classification of thematics of researches in the context of the described problem; a description of results of empirical research attitude toward death in adolescence. Using the modification of a method of incomplete sentences we try to understand what understanding of death prevail among Ukrainian youth. The incomplete sentences were: "The death is...", "When I think about death, I...", "Faced with death, I...", "I perceive death as...", "Death seems to me..." After the completing incomplete sentences by students for processing data we used the content-analysis. The result of our investigation was detection of 4 levels of death perception: emotional level, rational level, irrational level and existential level. On emotional level the death connected with such feelings like "fear", "anxiety", "horror", "grief", "sadness" and "discomfort". But on this level not only negativ feelings exist. With less frequency students mentioned "calmness", "beauty". So, perception of death, on emotional level is bipolar and negative polar is dominating. On rational level death is seen as a logical and natural end of life. On irrational level death is realized as natural and necessary end of the life, as normal integral part of the life and in the same time – as not the final. Death is perceived as crossing the line and transition to another form of life, a better life; or – as sleep, as "foolishness", as "it must not be". This level is associated with a religious worldview or with high levels of anxiety about death and in this way attempt to protect yourself from it. On existential level death is seen as a thing that can help find the meaning of life. On emotional level perception of death is usually associated with negative feelings and fear of death. Although on rational level death is realized as natural end of the life, on irrational level young person can't accept it and try on existential level find the sense of the death, and think about death as one way of staying on the desire for meaning in life. So the fear of death is implicit motivation for finding the meaning of life. Analyzing the existential level of death perception, we identify two main aspects: experience, which can give someone else death – the death of another person forces students to rethink their views about it; meaning of their own death - own death is seen as a catalyst that encourages appreciate "every minute of life, view the history of life, a greater appreciation of life" and so on. A number of student answers allows to speak about the perception of death as a stimulus to the revaluation of property values – thought of death motivates a rethinking of the nature of perception of good and evil, as evidenced by the thesis "I think what "bad" and "good" I made in my life". We also pay attention to the appearance of a certain existential fear - fear of not being realized in life (this appearance is connected with the fact of death). This is confirmed by the sentence of students, "I think that I still did not manage to do in life", "feel the fear, because did a little in my life", "I fear, because I didn't leave any mark in life". The main conclusion we can make: thesis of Yalom "fact of death destroying us, but the idea of death could save us" is completely rightful for Ukrainian youth. Experiences related to the idea of death are fundamentally different – death is authentic condition of existence – the students are rethinking and reinterprets the history of life, appreciate life more, precisely because realized that death is possible.

Keywords: death fear, death attitude, cognitive, emotional, irrational, existential component, death image, construction of death image.

Подано до редакції 10.04.2014